

Morfológia motívu figurálnej transformácie v príbehovej látke o sestre, ktorá hľadá svojich bratov zakliatych na zvieratá

Nikola Danišová

DANIŠOVÁ, N.: Morphology of the Motif of Figural Transformation in the Subject of Stories about a Sister Seeking Her Brothers Turned into Animals
SLOVENSKÁ LITERATÚRA 67, 2020, No. 2, p. 157 – 169

Key words: fairy tales – comparison – motif of metamorphosis

The subject of the paper is transcultural comparison of Slovak and foreign-language stories based on the fairy-tale subject about a sister who seeks her brothers turned into animals. According to Aarne-Thompson-Uther's international catalogue of folktale types, the fairy tales dealing with the subject in question fall into the central motif type 451 The Maiden Who Seeks Her Brothers. The paper places weight on morphology and iconization of the metamorphosis motif, which is an irreplaceable part of the invariant plot diagram of the fairy-tale subject in question with the aim of finding out what syuzhet and motif constellations include transformations of the characters involved and what (if anything at all) makes depiction of the metamorphosis motif in the Slovak variants of the fairy-tale subject being researched specific in comparison with the foreign equivalents. The sources are constituted by ten fairy tales from all over Slovakia – one authorized record by Pavel Dobšinský and regional versions from Nitra, Trnava, Považská Bystrica, Žilina, Žiar nad Hronom, Trebišov and Humenné, which are mostly compared with the sources from Slavic linguistic and cultural territories (Czech, Bulgarian and Ukrainian fairy tales). The research materials also include a fairy tale *The Seven Ravens* by the Brothers Grimm, which is in terms of reception one of the best-known European versions of the tale type in question. The variants from the non-Slavic cultural area include a Norwegian fairy tale *The Twelve Wild Ducks* and a Danish fairy tale *The Twelve Ravens*, which feature motif elements untypical of the Slavic linguistic and cultural territory in terms of the plot structure.

Kľúčové slová: čarovné rozprávky – komparácia – metamorfny motív

158 Genéza príbehovej látky o sestre, ktorá hľadá svojich bratov a jej klasifikácia v štruktúre rozprávkových katalógov

Príbehy o obetavej sestre, ktorá hľadá svojich bratov zakliatych do zvieracej (najčastejšie vtácej) podoby a podstupuje rôzne strastiplné skúšky, aby ich oslobodila, pôsobia dojomom značnej starobylosti a tajomnosti. Podľa významnej slovenskej folkloristky Viery Gašparíkovej patria naratívny z tejto motivickej látky, v európskom kultúrnom areáli hojne rozšírené, pravdepodobne medzi najstaršie európske čarovné rozprávky vôbec. Prvý písomne dochovaný záznam takejto rozprávky pochádza zo začiatku 12. storočia a nachádza sa v latinskej zbierke mnícha Johanna de Alta Silva z Lotrinska (1185). Je však predpoklad, že rozprávka sa ústne šírila už omnoho skôr.¹

Podľa Aarne-Thompson-Utherovho medzinárodného katalógu rozprávkových typov (skrátene ATU) patria čarovné rozprávky spracovávajúce tému o bratoch, ktorí sú zakliati na zvieratá a ktorých oslobodzuje ich obetavá sestra, pod motivickú látku 451 *The Maiden Who Seeks Her Brothers* (Sestra hľadá svojich bratov).²

Pre jej širokú geograficko-kultúrnu rozpriestranenosť a dlhú orálnu históriu sú k dispozícii viaceré jej redakcie, na základe ktorých sa následne včleňujú jej ďalšie podtypy. V ATU katalógu sú tieto redakcie ustálené v nasledovných sujetových osnovách:³

451¹ Macocha zakľaje nevlastných synov na labute alebo havrany. Sestra sa ich vydá hľadať. Keď ich nájde, musí každému bratovi ušiť košeľu a sedem rokov mlčať, aby ich vyslobodila. Počas plnenia úlohy sa stretáva s kráľom. Nemá sestru opúšťa bratov a odchádza do kráľovho zámku ako jeho nevesta. Proti mladej kráľovnej (sestre) intriguje kráľova macocha (naplňa rolu škodcu). Mladá kráľovná porodí krásne deti, no škodiaca ženská postava ich zabije. Nasledujúce macochino konanie môže mať dve podoby: buď obviní nevinnú kráľovnú z toho, že svoje deti zjedla, alebo jej podhodí namiesto detí zvieratá a označí ju za čarodejnicu. Nemá kráľovná sa nemôže brániť a je odsúdená na smrť. Keď má byť popravená, na pomoc jej priletia na vtákov premenení bratia a prinesú oživené deti, ktoré zlá macocha zmárnila. V tom momente uplynie stanovená doba kráľovninho (sestrinho) mlčania a bratia sa premenia na ľudí. Všetko sa vysvetlí a škodca je náležite potrestaný.

451² Sestra nájde bratov a žije s nimi na odlahlom, pustom mieste. Bratia držia sestru vo svojom príbytku, aby ju ochránili. Počas ich neprítomnosti sa sestra musí starať o kocúra/psa alebo udržiavať oheň a mať sa na pozore pred démonickou bytosťou (ježibabou, obrom, démonom a pod.), ktorá žije niekde neďaleko. Jedného dňa dievča nesplní úlohu a ide hľadať pomoc k démonickej bytosti. Za poskytnutú pomoc jej nadprirodzený škodca chodí sať krv alebo ju chce zjesť. Sestra privolá na pomoc bratov, ktorí démonickú bytosť zabijú a pochovajú. Dievča

1 FILOVÁ, Božena – GAŠPARÍKOVÁ, Viera: *Slovenské ľudové rozprávky*. Zv. 2. Bratislava: Veda, 2001, s. 971.

2 Slovenský názov príbehovej látky ATU 451, ako aj všetky nasledujúce slovenské preklady motivických látok z ATU katalógu uvedené v príspevku sú prevzaté z 3. zväzku *Slovenských ľudových rozprávok*.

3 UTHNER, Hans-Jörg: *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography. Part I: Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales and Realistic Tales, with an Introduction*. Second printing. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 2014, s. 267.

odtrhne z jej hrobu kvetinu/bylinu a bratia sa premenia na voly, ovce alebo vtáky. 159
Epizóda o čarovnom oslobodení bratov nie je taká významná.

451³ Matka alebo otec zakľaje synov na havrany, príp. labute (zriedkavejšie na iné zvieratá) za to, že sa dopustili mravného priestupku. Sestra sa ich vydá hľadať, po ceste stretáva mesiac, slnko a hviezdy a pýta sa ich, ako nájde svojich bratov. Bratia bývajú buď v sklenenej hore alebo na vrchole sklenenej hory, prípadne v sklenenom zámku. Keď tam sestra za nimi príde, odomkne si dvere do ich príbytku pomocou vtácej kosti, ktorú získala od jednej z nadprirodzených bytostí, resp. z kostí si postaví rebrík/schody. Bratia spoznajú sestru a premieňajú sa na ľudí. V niektorých verziách chýba motív sestrinho sobáša s kráľom a jej prenasledovanie, ako je to v podtype 451¹.

Pre príbehovú látku ATU 451 je typická kontaminácia inými motivickými látkami z okruhu o nespravodlivo obvinenej žene-matke (ATU 706, 707, 712) a nemej neveste (ATU 705, 710).

Príbehy o obetavej sestre, ktorá hľadá a vyslobodzuje svojich bratov zakliatych na zvieratá, analyzovali aj nemecký folklorista Johannes Bolte a český slavista a folklorista Jiří Polívka. V prvom zväzku ich spisu *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm* zaraďujú takéto príbehy pod číslom 25. Die sieben Raben (Sedem havranov).⁴ Sujetová osnova, ktorú uvádzajú ako invariant rozprávkovej látky, je nasledovná:

- A. Matka/otec zakľaje svojich synov za nenásytnosť alebo iný prehrešok na havrany.
- B. Sestra sa ich vydá hľadať, po ceste stretáva mesiac, slnko a hviezdy (v niektorých verziách vietor) a pýta sa ich na cestu k bratom.
- C. Bratov nájde v sklenenej hore. Keď sa súrodenci stretnú a navzájom sa spoznajú, zakliatym bratom sa navráti ich pôvodná ľudská podoba.
- D. V niektorých verziách je proces odčarovania bratov zložitejší a sestra musí niekoľko rokov mlčať a/alebo im ušiť košeľe. Medzitým sa sestra vydá za kráľa, má s ním deti, ale pre intrigy škodcu o ne príde. Následne je odsúdená na smrť, ale bratia ju včas zachránia.⁵

Uvedená sujetová osnova skúmanej rozprávkovej látky, ako ju stanovili J. Bolte a J. Polívka, sa výrazne prekrýva so sujetovou osnovou označenou v ATU katalógu ako podtyp 451³.

Slovenskými variantami čarovných naratívov o sestre a jej zakliatych bratoch sa zaoberala napr. V. Gašparíková. Uvádza tri vyhranené vetvy tejto rozprávkovej látky a rozlišuje ich „podľa odlišných expozícií, ktoré, pochopiteľne, majú vplyv aj na ďalšiu tematickú výstavbu“:⁶

4 BOLTE, Georg – POLÍVKA, Jiří: *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm*. Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung Theodor Weicher, 1913.

5 Tamže, s. 228.

6 FILOVÁ, Božena – GAŠPARÍKOVÁ, Viera (eds.): *Slovenské ľudové rozprávky*. 2. zv. Bratislava: Veda, 2001, s. 971.

1. Zakliatie synov pre ich zlovyk (podľa V. Gašparíkovej sa v slovenskej rozprávkovej tradícii táto vetva objavuje najčastejšie a v ATU katalógu zodpovedá podtypu 451³).
2. Zakliatie synov z prvého manželstva (v ATU katalógu zodpovedá podtypu 451¹).
3. Bratom hrozí smrť, ak sa im narodí sestra (v ATU katalógu zodpovedá podtypu 451²).

Pre lepší prehľad budeme v nasledujúcom výklade označovať motivickú látku o sestre, ktorá hľadá svojich bratov zakliatych na zvieratá podľa medzinárodne uznávaného Aarne-Thompson-Utherovho katalógu rozprávkových typov ako ATU 451 Sestra hľadá svojich bratov.

Morfológia metamorfného motívu v príbehovej látke ATU 451 Sestra hľadá svojich bratov

Metamorfóza/transformácia je proces zmeny určitých vlastností fenoménu/substancie do inej podoby. Transformačnému procesu podlieha všetko živé i neživé: ľudská bytosť, zvieratá, rastliny, prírodný úkaz, vec a pod. Vo všeobecnosti rozlišujeme dva základné typy metamorfózy: ontogenetickú/fyloogenetickú a substanciálnu/transcendentnú.

Ontogenetická/fyloogenetická premena primárne súvisí s biologicko-fyzikálnym vývojom rastlín a živočíchov, u človeka a zvierat zahŕňa tiež psychologicko-kognitívny vývin organizmu (napr. formovanie osobnosti, dospievanie) a je relevantná rovnako pre aktuálny i fikčný svet.

Substanciálna/transcendentná premena predstavuje transformačný proces, ktorého subjekt/agens dočasne alebo navždy stratí pôvodnú podobu, resp. dovtedajšiu fyzickú či duševnú/duchovnú identitu a tým aj spoločenský status. Substanciálna/transcendentná premena prvotne súvisí s magicko-mytologickým myslením človeka. Ide o univerzálne antropologický a naratívne fixovaný fenomén, ktorý sa objavuje od najstarších dôb ľudského vývoja v každej spoločnosti a kultúre (od dávnovekej ľudovej obradnosti a slovesnosti až po novodobé kultúrotvorné a obrazotvorné prejavy). Prednostne sa sprítomňuje vo fikčných svetoch (mýty, eposy, legendy, čarovné rozprávky, báje a pod.), kde postihuje fiktívnu postavu.

Motív premeny človeka na zvieratá a späť na človeka, ktorý je dôležitou a nenahraditeľnou súčasťou sujetovej osnovy príbehov z motivickej látky ATU 451 Sestra hľadá svojich bratov, má v klasických naratívoch dlhú tradíciu. Podľa Viliama Marčoka patrí schopnosť ľudskej postavy zmeniť sa na zvieratá medzi tzv. prírodné motívy, v ktorých je možné nájsť pozostatky dávneho pohanského panteizmu.⁷

Z hľadiska logicko-príčinnej postupnosti rozprávania sa metamorfný motív v rozprávkovej látke ATU 451 Sestra hľadá svojich bratov skladá z dvoch na seba konzekventne nadväzujúcich invariantných sujetovo-motivických sekvencií, ktoré predpokladajú existenciu schematicky sa opakujúcich funkcií konajúcich postáv – činiteľa transformácie (agens) a objektu transformácie (paciens).

7 MARČOK, Viliam: *O ľudovej próze*. Bratislava : Mladé letá, 1980, s. 36.

1. Zakliatie/konflikt. Činiteľ transformácie (matka, macocha, sestra) zaslúžene alebo nezaslúžene zaklína objekt transformácie (bratov) do zvieracej, najčastejšie vtácej podoby.
2. Vyslobodenie/rozuzlenie. Činiteľ transformácie (sestra) dobrovoľne podstúpi určitú formu sebaobetovania, čo vedie k tomu, že objekt transformácie (bratia) dostáva (dostávajú) svoju pôvodnú ľudskú podobu.

Cieľom predloženej analýzy je zistiť, v akých sujetovo-motivických konšteláciách dochádza k transformácii vystupujúcich postáv a čím (resp. či vôbec) je stvárnenie metamorfného motívu v slovenských variantoch skúmanej rozprávkovej látky niečím špecifické oproti inonárodným ekvivalentom. Pramennú bázu štúdie tvorí desať rozprávok z územia celého Slovenska – jeden autorizovaný zápis Pavla Dobšinského a regionálne verzie z Nitry, Trnavy, Považskej Bystrice, Žiliny, Žiaru nad Hronom, Trebišova a Humenného, ktoré sú komparované predovšetkým s prameňmi zo slovanského jazykovo-kultúrneho areálu (české, bulharské a ukrajinské rozprávky). Dôležitou súčasťou materiálnej bázy je aj rozprávka bratov Grimmovcov *Sedem havranov*, ktorá predstavuje jednu z recepčne najznámejších európskych verzií zvoleného rozprávkového typu. Varianty z neslovanského kultúrneho okruhu dopĺňajú nórska rozprávka *Dvanásť divokých kačíc* a dánska rozprávka *Dvanásť krkavcov*, ktoré v rámci sujetovej osnovy vykazujú motivické prvky netypické pre slovanský jazykovo-kultúrny okruh.

Akt prvý (konflikt): Zakliatie bratov

Zakliatie bratov, ako výsledok konfliktu, je prvá invariantná sujetovo-motivická sekvencia metamorfného motívu. Stvárnjuje (ne)zaslúženú transformáciu bratov do vtácej podoby, vzácnejšie na iné zvieratá (napr. na krty v bulharskej verzii *Štyridsať bratov a ich sestrička*) a spravidla býva umiestnená v introdukčnej časti príbehu.⁸ Ako prognostický ukazovateľ ďalšieho deja (začarovanie bratov/konflikt → ich vyslobodenie/rozuzlenie) predstavuje z hľadiska celostnej štruktúrálnej výstavby sujetovej osnovy vybranej rozprávky z motivickej látky ATU 451 nosnú a dejotvornú epizódu.

V rámci európskeho kultúrneho okruhu sú bratia prečarení najčastejšie do podoby havrana a krkavca. Zo slovenských naratívov možno k tomuto modelu zahrnúť napr. rozprávku Pavla Dobšinského *Traja zhavranení bratia*, trnavské varianty *O skravených troch bratoch* a *O troch krkavcoch*, nitriansky variant *O matke a o jej troch zakliatych synoch*, považskobystrický variant *O troch zakliatych*

8 Výnimku tvoria predovšetkým texty označené v ATU katalógu ako podtyp 451² motivickej látky *Sestra hľadá svojich bratov*. Pre tento podtyp je charakteristické, že konflikt (zakliatie bratov) zvyčajne nastane až v jadre sujetu, keď ľahkovážna sestra poruší zákaz, ktorý jej bratia stanovia (napr. nenakrími kocúra ako v turkménskej rozprávke *Ak-Pamyk*, alebo odtrhne rozmarín z hrobu ľudožrúta ako v talianskej rozprávke *Sedem holubov*). Tento podtyp nie je predmetom aktuálnej štúdie, a to pre značnú odlišnosť invariantnej sujetovej osnovy podtypu ATU 451² od invariantných dejových osnov podtypov ATU 451¹ a ATU 451³ motivickej látky *Sestra hľadá svojich bratov*.

162 *havranoch*, žilinské varianty *O troch zakliatych havranoch* a *O troch bratoch havranoch*, variant z okolia Žiaru nad Hronom *O troch zhavranených bratoch*, trebišovský variant *O dvoch bratoch* a variant z okolia Humenného *O kráľovských synoch*. Z inonárodných príbehov z motivickej látky ATU 451 sa premena na havranov, resp. na krkavcov objavuje napríklad v českej rozprávke Boženy Němcovej *Sedmero krkavců*, v ukrajinskej rozprávke *O siedmich bratoch havranoch*, v rozprávke od bratov Grimmovcov *Sedem havranov* či v dánskej rozprávke *Dvanásť krkavcov*.

Ako ukázali vo svojom rozbere už J. Bolte a J. Polívka, v jednotlivých variantoch motivickej látky o sestre a jej zakliatych bratoch sú mladíci premenení spravidla na havrany, čo dokladajú napr. švábska verzia *Die drei Raben*, sliezka verzia *Die drei Raben*, durínska verzia *Die sieben Raben*, rakúska verzia *Die sieben Raben*, švajčiarska verzia *Die drei Raben*, srbochorvátska verzia *Die zwölf Raben*, litovská verzia *Drei Raben* a poľská verzia *Sieben Raben*. Podľa J. Bolteho a J. Polívku je častá aj premena bratov na labute (napr. brandenburská verzia *Vom Mädchen, das seine Brüder sucht*, rakúska verzia *Das Märchen von den sechs Schwänen* a verzia z niekdajšieho územia východného Pruska *Die drei Shwäne*).⁹ Ďalej uvádzajú vzácnejšie varianty príbehovej látky ATU 451, v ktorých sú bratia premenení na orlov (napr. rumunská rozprávka *Zwei Adler*, poľská rozprávka *Drei Adler*, litovská rozprávka *Zwölf Adler*), výnimočne sa objavuje aj premena bratov na divoké kačky (zaznamenávajú len maďarskú verziu *Die sieben Wildgänse*), bociany (len poľská verzia *Sieben Störche*) či žeriavy (len maďarská verzia *Die sieben Kranische*).¹⁰

Možno však uviesť aj ďalšie príklady. V bulharskej rozprávke *Štyridsať bratov a ich sestrička* bratia nie sú premenení do (obvyklej) vtáčej podoby, ale na krty. J. Bolte a J. Polívka zaznamenali v motivickej látke ATU 451 tiež vzácnejšie varianty, v ktorých sú bratia netypicky prečarení na vlkov. Ide napríklad o bieloruskú rozprávku *Die drei weißen Wölfe* a srbochorvátsku rozprávku *Drei Wölfe*.

Vo väčšine príbehov, ktoré sme zaradili do materiállovej výskumnej vzorky, vystupuje v role činiteľa transformácie vlastný rodič, ktorý preklína svojich synov na vtáky za to, že mravne pochybia. V slovenských variantoch rozprávkovej látky ATU 451 sa spravidla objavuje takýto ustálený motivický komplex: matka uvarí mäso a zakáže ho synom zjesť → matka odchádza do kostola → synovia mäso zjedia aj napriek prísnemu zákazu → nahnevaná matka premení pažravých synov na havrany/krkavce. Túto postupnosť dokladajú napríklad rozprávka P. Dobšinského *Traja zhavranení bratia*, *O troch zhavranených bratoch* z okolia Žiaru nad Hronom, *O troch zakliatych havranoch* z okolia Považskej Bystrice, *O troch bratoch havranoch* z okolia Žiliny alebo variant *O kráľovských synoch* z okolia Humenného. Čo sa týka inonárodných verzií, obdobný motivický komplex (matka premieňa synov na havrany/krkavce za to, že kradnú jedlo) môžeme identifikovať v českej rozprávke B. Němcovej *Sedmero krkavců*. V iných (zahraničných) variantoch sú bratia trestaní zväčša za neposlušnosť, chamtivosť alebo bezbožnosť. Napríklad v bulharskej rozprávke *Štyridsať bratov a ich sestrička* a v ukrajinskej rozprávke *O siedmich bratoch havranoch* sa bratia medzi sebou bijú, za čo ich otec premieňa na krty (bulharská verzia) a havranov (ukrajinská verzia). V rozprávke bratov Grimmovcov *Sedem havranov* zase otec prečarí neposlušných synov na havranov, lebo

9 Bolte – Polívka, c. d., s. 228 – 231.

10 Tamže.

nesplnia jeho žiadosť: pošle ich po svätenú vodu, aby mohol pokrstiť zoslabnutú novonarodenú dcéru, ale chlapci sú samopašní, postrkujú sa a džbán, v ktorom mali svätenú vodu priniesť, im spadne do studne. J. Bolte a J. Polívka poukazujú napr. aj na motív objavujúci sa v niektorých nemeckých verziách (*Die drei Raben, Die Geschichte von den drei Herren Raben im Schwabenland*), v ktorých matka zaklája synov na havrany za znesvätenie cirkevného sviatku (tým, že v kostole, resp. počas tureckého obdobia hrajú karty).¹¹ Obdobný motív nachádzame aj v jednom slovenskom variante *O dvoch bratoch* z okresu Trebišov, keď matka prečarí synov na havrany za to, že zhrešili a na Veľkú noc zjedli neposvätené jedlo. I tu však priestupok bratov v konečnom dôsledku súvisí s jedlom, resp. s ich neúmernou túžbou po jedle, čo je pre slovenské ekvivalenty rozprávkovvej látky ATU 451 príznačné.

Francúzsky štrukturalista Claude Brémont nazýva konanie postavy, ktoré sa recipientovi javí ako prekročenie stanoveného poriadku, „pochybením“. Proces pochybenia charakterizuje ako plnenie úlohy naopak: postava uplatňuje prostriedky vedúce k výsledku, ktorý je protichodný k pôvodne zamýšľanému cieľu, čiže k zachovaniu ustanovených pravidiel – ide o tzv. inverzné konanie.¹² Bratia dopúšťajúci sa mravnostného prehrešku (pochybenia) privolávajú zásah postavy, ktorú C. Brémont nazýva „odplatiteľom“. Jej funkciou je sankcionovať porušenie pravidiel.¹³ Matka alebo otec, ako činitelia zaslúženej trestajúcej transformácie, tak zároveň vystupujú aj v role Brémontovho trestajúceho odplatiteľa. V slovenských variantoch motivickej látky ATU 451 postavu trestajúceho otca nezaznamenávame.

V skúmanej rozprávkovvej látke existuje aj viacero naratívov, v ktorých sa bratia nedopustia žiadneho priestupku a do zvieracej podoby sú začarovaní nezaslúžene. Vtedy vystupuje v role činiteľa transformácie buď macocha/čarodejnica, alebo vlastná sestra bratov. V sujetovej osnove takýchto príbehov sa potom objavujú dve ustálené motivické epizódy, ktoré ikonizujú nezaslúženú transformáciu bratov na zvieratá:

- a) Žena túži po deťoch alebo len po dcére, pretože už má niekoľko synov. Čarodejnica jej pranie splní, ale neskôr premení deti na vtáky. Táto epizóda sa nachádza vždy v expozícii sujetovej osnovy príslušného príbehu (napr. nórska rozprávka *Dvanásť divokých kačíc*).
- b) Lahkovážna sestra poruší zákaz, ktorý jej bratia stanovia a zapríčini premenu bratov na zvieratá, príp. ich smrť.¹⁴ Táto epizóda je typická pre čarovné sujety patriace do podtypu ATU 451² príslušnej motivickej látky a často nadväzuje na introdukčnú invariantnú epizódu, v ktorej má matka niekoľko synov a počne dcéru. Bratia kvôli sestre dobrovoľne alebo pod hrozbou smrti odchádzajú z domu. Keď sestra dospeje, rozhodne sa ich vyhľadať, poruší zákaz a bratia sa premenia

11 Bolte – Polívka, c. d., s. 227.

12 BRÉMOND, Claude: Logika naratívnych možností. In: *Znak, štruktúra, vyprávění. Výbor z prací francouzského štrukturalismu*. Antológiu zostavil, úvod a komentár napísal a edične pripravil Petr Kylaoušek. Brno : Host, 2002, s. 135.

13 Tamže, s. 134.

14 Zo semiotického hľadiska je akt substanciálnej premeny mladíkov na zvieratá totožný s aktom priameho usmrtenia mladíkov, ktorý sa objavuje výlučne len v podtype 451²: v oboch prípadoch (smrť bratov a premena bratov do zvieracej podoby) ide o anabázu postáv, o ich prechod do *iného* stavu bytia, resp. pomyselný zostup do *iného* sveta.

na zvieratá (napr. slovenský variant z okolia Žiliny *O troch zakliatych havranoch*, talianska rozprávka *Sedem holubov*, úvodná časť dánskej rozprávky *Dvanásť krkavcov*).

Akt druhý (rozuzlenie): vyslobodenie bratov

Druhá invariantná sujetovo-motivická sekvencia metamorfného motívu, v ktorej sestra vyslobodzuje zakliatych bratov, ikonizujúca premenu bratov do ich pôvodnej človečej podoby, je v príbehoch z rozprávkovej látky ATU 451 vždy situovaná vo finále sujetu, keď sa konflikt rozuzľuje a v príslušnom naratívnom svete tak nastáva rovnováha. V sledovanej výskumnej vzorke naratívov sa opakovala skutočnosť, že činiteľom vyslobodzujúcej transformácie bola vždy postava sestry, ktorá odchádza z bezpečia domova hľadať začarovaných bratov a podstupuje pritom nebezpečné skúšky. Výnimku predstavuje len slovenský variant z Humenného *O kráľovských synoch*, v ktorom bratov netradične vyslobodzuje ich matka. Vzťah medzi sestrou-hrdinkou a jej zakliatymi bratmi sa tak pohybuje na sémantickej osi hľadania, neskôr na osi pomoci, čo zodpovedá v rámci klasifikácie Vladimíra Proppa okruhu konania hrdinu-hľadača a hľadanej postavy.¹⁵

Sestrin odchod z rodného domu a putovanie po svete predpokladá v nemenných zákonitostiach čarovnej rozprávky stret s postavou pomocníka a/alebo darcu, ktorý hrdinovi pomáha dostať sa k vytúženému cieľu. V skúmanej rozprávkovej látke je hrdinkiným cieľom nájsť stratených bratov a vyslobodiť ich zo zvieracej podoby. Okruh konania darcu a pomocníka, ako ich nazýva V. Propp, je tak z hľadiska vývinu deja nenahraditeľný. V analyzovanej výskumnej vzorke plnia funkciu pomocníkov spravidla tri nadprirodzené bytosti: mesiac, slnko a hviezdy, v niektorých verziách nahrádza hviezdy vietor, príp. ich matky, ktoré protagonistka postupne navštevuje v čarovných chalúpkach. V tejto súvislosti možno odkázať na zistenia Tzvetana Todorova, ktorý vo všeobecnosti definuje tri základné typy vzťahov (láska, komunikácia a pomoc), do ktorých môžu postavy v deji vstupovať a nazýva ich predikátmi.¹⁶ Tri nebeské telesá, resp. ich matky, zreteľne vystupujú voči protagonistke vo vzťahu založenom na pomoci. Prvé dve nadprirodzené bytosti však dievčaťu nedokážu pomôcť – nepoznajú cestu k zakliatym bratom. Preto, prísne vzaté, zostávajú len akousi potenciálne načrtnutou a nevyplnenou funkciou pomocníka. Túto funkčnú rolu konania celkom plnohodnotne završuje tretia nadprirodzená bytosť (hviezdy/vietor, resp. ich nebeské matky), ktorá dievčaťu prezradí, že zakliati bratia prebývajú na čarovnom mieste, zvyčajne na sklenenej hore alebo v sklenenom zámku. Posledný nadprirodzený pomocník zároveň vystupuje aj ako darca, pretože dievčaťu venuje čarovný predmet – väčšinou vtáčie kosti, ktoré slúžia ako kľúč k sklenenej hore, v niektorých verziách ako rebrík/schody do skleneného zámku.

Motív sklenenej hory sa vyskytuje nielen v grimmovskej rozprávke *Sedem havranov*, ale sklenená hora ako príbytok zakliatych bratov sa objavuje takisto v slovenských verziách: *O dvoch bratoch* z okolia Trebišova, *O troch zhavranených bratoch* z okolia Žiaru nad Hronom, vo verzii z okolia Trnavy *O troch krkavoch* bratia bývajú za sklenou horou. V slovenských ekvivalentoch sa často objavuje

15 PROPP, Vladimír Jakovlevič: *Morfologie pohádky a jiné studie*. Praha : H & H, 1999.

16 Brémond, c. d., s. 30.

aj motív skleneného zámku, napríklad v Dobšinského verzii *Traja zhavranení bratia* a v príbehu *O troch bratoch havranoch* z okolia Žiliny, v rozprávke z okolia Považskej Bystrice sa bratia ukrývajú v sklenenom zámku postavenom na sklenenej hore a vo verzii z okolia Trnavy bratia bývajú v obyčajnom zámku postavenom na sklenenej hore (*O troch zhavranených bratoch*). Netradičný materiál – sklo, z ktorého sú zámok či hora vystavané, ako aj ich neprístupnosť (v Dobšinského verzii *Traja zhavranení bratia* sa zámok nachádza vo vzduchu, v trnavskej verzii *O troch krkavcoch* do zámku nevedú dvere ani okná, v grimmovskej verzii *Sedem havranov* hora nemá žiadny vstup atď.) umocňuje ich mystickú, divotvornú auru a sémantiku: v ľudovej slovesnosti totiž sklenený zámok a sklenená hora predstavujú osobitý archetyp a analógiu k ríši mŕtvych.¹⁷

Istú zmenu predstavujú naratívy, v ktorých bratia netradične prebývajú priamo v podsvetí (bulharská rozprávka *Štyridsať bratov a ich sestrička*) či v jaskyni (rozprávka B. Němcovej *Sedmero krkavců*). V niektorých variantoch však rozprávač nemystifikuje príbytok bratov a jeho aura tajomnosti sa tak rozpúšťa, príp. celkom znehodnocuje. Dokladajú to rozprávky z okolia Nitry *O matke a jej troch zakliatych synoch*, z okolia Žiliny *O troch zakliatych havranoch*, z okolia Humenného *O kráľovských synoch* a ukrajinská rozprávka *O siedmich bratoch havranoch*.

Aby sestra oslobodila bratov z ich vtácej podoby, musí zvyčajne podstúpiť určitý druh sebaobetovania sa. Podľa C. Brémonda prináleží akt sebaobetovania aktívnemu činiteľovi – spojencovi, ktorý tak činí v prospech pasívneho beneficianta.¹⁸ Kým pre zakliatych bratov-beneficientov predstavuje proces sestrinho sebaobetovania sa jednoznačné zlepšenie situácie (čiže vyslobodenie zo zvieracej podoby a navrátenie ľudskosti), pre samotnú hrdinku, ktorá takúto formu pomoci poskytuje, nastáva dočasné zhoršenie situácie, a to práve pre nepohodlie či ohrozenie života, ktoré sa prejaví v ďalšom vývine deja. Podľa C. Brémonda má preto sebaobetovanie dvojitý rys: vylučuje moment ochrany a zároveň privoláva nápravu.¹⁹ Z hľadiska charakterovej typológie postáv by sme sestru, ktorá trpí a obetuje sa pre záchranu svojich bratov, mohli výstižne nazvať ako mesiášsku/spasiteľskú postavu. Napríklad v rozprávke bratov Grimmovcov *Sedem havranov* stratí sestra čarovné vtáacie kosti, a preto si nemôže odomknúť vchod do sklenenej hory. Pomôže si tak, že si odreže malíček a malou kostičkou z neho si odomkne. Bratov vyslobodí a spolu sa vracajú domov. Najčastejšou formou sebaobetovania, ktorú sestra podstupuje, je sľub mlčanlivosti (nórska rozprávka *Dvanásť divokých kačíc*, rozprávka B. Němcovej *Sedem krkavcov*, *O troch krkavcoch* a *O skrkavených troch bratoch* z okolia Trnavy, *O troch zhavranených bratoch* z okolia Žiaru nad Hronom, *O troch zakliatych havranoch* z okolia Považskej Bystrice, *O troch zakliatych bratoch* a *O troch bratoch havranoch* z okolia Žiliny, *O dvoch bratoch* z okolia Trebišova). V niektorých verziách musí sestra okrem sľubu mlčanlivosti ešte ušiť každému bratovi košelu (nórska rozprávka *Dvanásť divokých kačíc*, rozprávka B. Němcovej *Sedem krkavcov*; v slovenskom kultúrnom areáli tento motív nachádzame len v príbehu *O matke a jej troch zakliatych synoch* z okolia Nitry).

17 GÁBOR, Lubomír: Formy, prejavy a mytologické aspekty hraníc v ľudovej rozprávke. In: *Slavica Slovaca*, roč. 50, 2015, č. 2, s. 119.

18 Brémond, c. d., s. 127.

19 Tamže, s. 137 – 138.

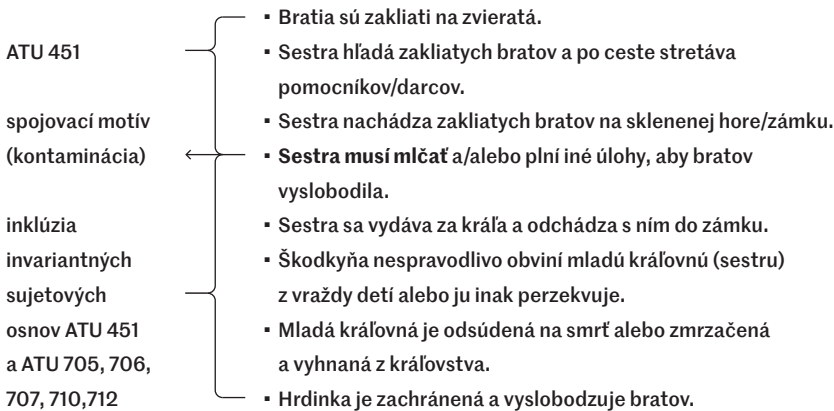
166 **Kontaminácia dejovej osnovy ATU 451 Sestra hľadá svojich bratov motivickými látkami z okruhu o nespravodlivo obvinenej žene-matke a nemej neveste**

roč. 67, 2020, č. 2

Metamorfný motív sa v rozprávkovej látke ATU 451 skladá z dvoch invariantných sujetovo-motivických sekvencií: zakliatie bratov (konflikt) a oslobodenie bratov (rozuzlenie). Sestrino mlčanie je v príbehoch z motivickej látky ATU 451 častou podmienkou vyslobodenia bratov. Sestra mlčí niekoľko rokov, zvyčajne tri (napr. rozprávka *O skravených troch bratoch* z okolia Trnavy) alebo sedem (napr. rozprávky *O troch bratoch havranoch* z okolia Žiliny, *O dvoch bratoch* z okolia Trebišova) a počas plnenia tejto skúšky býva osamote v dutine stromu (napr. Dobšinského rozprávka *Traja zhavranení bratia*, rozprávka *O troch zhavranených bratoch* z okolia Žiaru nad Hronom), zriedkavejšie v jaskyni (napr. rozprávka B. Němcovej *Sedmero krkavci*).

Motív mlčania hlavnej protagonistky a jej izolovaný pobyt je dôležitým spojovacím motívom, ktorý naznačuje kontamináciu pôvodnej invariantnej sujetovej osnovy ATU 451 motivickými látkami o nespravodlivo obvinenej žene-matke (ATU 706 *The Maiden without Hands*, 707 *The Three Golden Children/Sons*, 712 *Crescentia*) a nemej neveste (ATU 705 *Born from Fruit/Fish*, 710 *Our Lady's Child*). Oba motivické okruhy príbehov sú invariantne postavené na takejto osnove: hlavná protagonistka sa stretáva s princom, no mlčí o svojom pôvode i o svojej minulosti alebo nerozpráva vôbec. Princ si ju vezme za ženu a ona mu porodí deti, ktoré zabije škodca. Škodca buď prenasleduje hrdinku už od začiatku deja, alebo do neho vstupuje po tom, ako dievča uzavrie manželský zväzok s princom. Bezmocná protagonistka je pre zákernosť škodcu obvinená z vraždy vlastných detí a nespravodlivo potrestaná (napr. vyhnáním z kráľovstva, odseknutím rúk, odsúdením na smrť).²⁰ Vo finále je škodca odhalený a protagonistka je zachránená.

Kontaminácie invariantnej sujetovej osnovy príbehov ATU 451 ilustruje nasledovná schéma:

20 Motív nespravodlivého obvinenia matky z vraždy vlastného dieťaťa nachádzame už v keltskej mytológii, v mýte o slávnej a mocnej bohyni Rhiannon. Bohyňa porodí syna, no v noci ho unesie neznámy netvor. Šesť žien – pestúnok sa bojí kráľovho hnevu, pretože neuchránili vyčlenené dieťa pred nebezpečenstvom. Aby si pestúnky zachránili život, zákerne obvinia mladú matku z toho, že rozpárala svoje dieťa a zjedla ho. Rhiannon je nezaslúžene potrestaná a verejne ponižená: sedem rokov musí na svojom chrbte (ako kôň – jej božský atribút) nosiť pocestných.

Inklúziu dejotvorných prvkov motivických látok o nespravodlivo obvinenej žene-matke a nemej neveste v pôvodnej invariantnej sujetovej osnove ATU 451 možno zachytiť napríklad v Dobšinského rozprávke *Traja zhavranení bratia* a takisto v rozprávkach *O troch zhavranených bratoch* z okolia Žiaru nad Hronom, *O skravených troch bratoch* z okolia Trnavy, *O troch zakliatych havranoch* z okolia Považskej Bystrice, *O troch zakliatych havranoch*, *O Troch bratoch havranoch* z okolia Žiliny, z inonárodných verzii nachádzame takúto finalizujúcu epizódu v nórskej rozprávke *Dvanásť divokých kačíc* a v rozprávke B. Němcovej *Sedmero krkavců*.

Inklúzia dejotvorných prvkov z motivických látok o nespravodlivo obvinenej žene-matke a nemej neveste má, prirodzene, vplyv aj na stvárnenie čarovného aktu oslobodenia bratov, ktorému sa zvyčajne nevenuje náležitá pozornosť. Vo väčšine príbehov ATU 451 z našej výskumnej vzorky, ktoré vykazujú znaky kontaminácie, rozprávač uvádza premenu bratov zvyčajne v poslednej finalizujúcej epizóde príslušného sujetu a je úzko spätá so záchranou ich sestry. V takýchto sujetoch je proces záchrany obojstranne rozptýlený medzi súrodencami – sestra vyslobodzuje bratov a na oplátku bratia zachraňujú svoju sestru: v podobe vtákov prichádzajú za sestrou na popravisko a na princípe *deus ex machina* zvrátia sestri-no usmrtenie. Na dôkaz sestrinej neviny prinášajú jej oživené deti, ktoré predtým zahubil škodca. Bratia sa premenia na ľudí a ako nadprirodzení poslovia dobrých správ oznamujú sestre, že ich celkom vyslobodila zo zakliatia a už môže prehovoriť. Sestra všetko vysvetlí a v príslušnom naratívnom svete nastáva rovnováha.

Záver

Transkultúrna komparácia slovenských a inonárodných príbehov z rozprávkovej látky ATU 451 Sestra hľadá svojich bratov, zameraná na morfológiu a ikonizáciu metamorfného motívu, ktorý je nenahraditeľnou a charakteristickou súčasťou invariantnej sujetovej osnove spomínanej rozprávkovej látky ukázala, že štruktúrna výstavba metamorfného motívu sa v motivickej látke ATU 451 skladá z dvoch invariantných sujetovo-motivických sekvencií. (Ne)zaslúžené zakliatie bratov na zvieratá (konflikt) sa odohráva zvyčajne v úvode čarovného sujetu, kým odkliatie bratov, t. j. ich premena na ľudí (vyslobodenie) sa odohráva v závere.²¹ Na ikonizáciu vyslobodzujúcej transformácie má pritom vplyv najmä to, či je príslušný naratív kontaminovaný motivickými látkami z okruhu o nespravodlivo obvinenej žene-matke a nemej neveste, čo je typické najmä pre slovenské varianty skúmaného rozprávkového typu ATU 451.

Typickou črtou slovenských variantov je tiež zvieracia podoba bratov, ktorí sú vždy zakliati buď na havrany, alebo na krkavce. Vychádzajúc z práce J. Bolteho a J. Polívku *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm*, premena na havrany či krkavce sa v prevažnej väčšine objavuje aj v príbehoch zaznamenaných mimo slovenského kultúrneho areálu. V inonárodných variantoch však už zaznamenávame isté modifikácie, keď sú bratia často premenení

21 Toto tvrdenie celkom neplatí pri naratívoch, ktoré podľa ATU katalógu patria do podtypu 451². Epizóda odkliatia bratov nie je z hľadiska celého deja významná, ale v invariantnej sujetovej osnove tohto podtypu je vždy prítomná (zvyčajne v jadre sujetovej osnovy alebo v jej druhej polovici). S ohľadom na to, že podtyp ATU 451² skúmanej motivickej látky sa svojou sujetovou výstavbou zreteľne odlišuje od podtypu 451¹ a 451³, v predložení príspevku mu nebola venovaná väčšia pozornosť.

168 na labute, zriedkavejšie na kačice, orly, žeriavy, bociany, dokonca sa objavuje aj netypická premena bratov na krty či vlky.

Čo sa týka samotnej príčiny zakliatia bratov, v slovenských variantoch má akt prečarenia do zvieracej podoby funkciu spravodlivého trestu za nenásytnosť bratov a činiteľom transformácie je vlastná matka chlapcov. Výnimku tvorí len rozprávka *O troch zakliatych havranoch* z okolia Žiliny, kde v role činiteľa transformácie vystupuje macocha, ktorá nezaslúžene preklína nevlastných synov na havrany. Dôležitým zistením je, že v analyzovanej výskumnej vzorke slovenských rozprávok nevystupovala postava trestajúceho otca. Trestajúci otec sa sporadicky objavuje len v zahraničných verziách (napr. bulharská rozprávka *Štyridsať bratov a ich sestrička*, grimmovská rozprávka *Sedem havranov*). V príbehoch, ktoré boli zaznamenané mimo slovenského kultúrno-geografického okruhu, sa už objavujú rozmanitejšie príčiny prečarenia bratov. Buď je premena chlapcov nezaslúžená a zapríčiňuje ju zlá macocha, prípadne ľahkovážna sestra, alebo sú chlapci spravodlivo potrestaní premenou na zvieratá za to, že sú neposlušní (škriepia sa, bijú sa, sú chamtiví a pod.).

Podmienkou zvrátenia zvieracej podoby bratov je určitá forma obetovania sa, ktorú dobrovoľne podstupuje ich sestra – hlavná hrdinka. Sestra musí zvyčajne niekoľko rokov mlčať a nesmie prehovoriť ani v ohrození života. V niektorých verziách sestra plní okrem sľubu mlčanlivosti aj inú úlohu a musí pre každého brata ušiť košeľu. K motívu zázračných košiel, ktoré pomôžu bratom premeniť sa na ľudí, je spravidla pridružený iný motív, v ktorom sestra nestihne pred svojou popravou dokončiť na poslednej košeli rukáv. Vyslobodenie tak nie je úplné a najmladšiemu bratovi zostáva krídlo namiesto ruky. Ide napr. o nórsku rozprávku *Dvanásť divokých kačíc* a českú rozprávku *Sedmero krkavců* (tu zostáva najmladšiemu bratovi na ruke sedem krkavčích pier). Zo slovenskej kultúrnej proveniencie nachádzame tento motív len v rozprávke *O matke a jej troch zakliatych synoch* z okolia Nitry.

Finálna premena bratov na ľudí je typickým šťastným zakončením čarovných rozprávok o sestre hľadajúcej svojich bratov. Je fixnou súčasťou sujetovej osnovy akéhokoľvek príbehu zo zvolenej pramennej bázy, a to bez ohľadu na jeho kultúrno-geografický pôvod alebo mieru odklonu od invariantnej sujetovej osnovy ATU 451. Podľa J. Lotmana je šťastný koniec rozprávky dôležitý, pretože svedčí nielen o završení sujetu, ale aj o konštrukcii sveta ako celku. Koncom príbehu sa chod udalostí zastavuje, lebo každý ďalší dej sa vylučuje.²² Ideálnym koncom sa odzrkadľuje celý ideologický obraz rozprávkového sveta, ktorý rozvíja neustály boj medzi dualistickým princípom dobra a zla.

Štúdia vznikla v rámci projektu APVV-17-0026 *Tematologická interpretácia, analýza a systematizácia arcinaratívov ako semiotických modelov životného sveta a existenciálnych stratégií*. Zodpovedný riešiteľ: prof. PhDr. Ľubomír Plesník, DrSc.

Pramene

- ASBJØRNSEN, Peter Christen – MOE, Jørgen: *O obrovi, ktorý neměl srdce v těle : norské lidové pohádky*. Praha : Argo, 2012.
- BASILE, Giovan: *Pentameron aneb pohádka pohádek*. Praha : Státní nakladatelství krásné literatury a umění, 1961.
- DOBŠINSKÝ, Pavol: *Prostonárodné slovenské rozprávky*. Zv. 3. Bratislava : Tatran, 2017.
- DUDÁŠOVÁ, Viera: *Strieborná túbetejka : turkménske rozprávky*. Bratislava : Mladé letá, 1987.
- FILOVÁ, Božena – GAŠPARÍKOVÁ, Viera: *Slovenské ľudové rozprávky*. 1. zv. Bratislava : Veda, 2002.
- FILOVÁ, Božena – GAŠPARÍKOVÁ, Viera: *Slovenské ľudové rozprávky*. 2. zv. Bratislava : Veda, 2001.
- FILOVÁ, Božena – GAŠPARÍKOVÁ, Viera: *Slovenské ľudové rozprávky*. 3. zv. Bratislava : Veda, 2004.
- GAŠPAROVÁ, Eleonóra: *Z rozprávky do rozprávky*. Bratislava : Mladé letá, 1988.
- GRIMM, Jacob – GRIMM, Wilhelm: *Pohádky*. Praha : Odeon, 1988.
- KAŇA, Jaroslav: *Chlapec a král*. Bratislava : Mladé letá, 1979.
- NĚMCOVÁ, Božena: *Zlatá kniha rozprávok*. Bratislava : Pravda, 1989.

Literatúra

- BOLTE, Georg – POLÍVKA, Jiří: *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm*, vol 1. Leipzig : Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung Theodor Weicher, 1913.
- BRÉMOND, Claude: Logika narativních možností. In: *Znak, struktura, vyprávění. Výbor z prací francouzského strukturalismu*. Antologiu zostavil, úvod a komentár napísal a edične pripravil Petr Kyloušek. Brno : Host, 2002, s. 118 – 141.
- DANIŠOVÁ, Nikola – ČECHOVÁ, Mariana: *Prolegomena k pramotívom prechodu*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 2018.
- GÁBOR, Lubomír: Formy, prejavy a mytologické aspekty hraníc v ľudovej rozprávke. In: *Slavica Slovaca*, roč. 50, 2015, č. 2, s. 116 – 131.
- LOTMAN, Jurij: *Štruktúra umeleckého textu*. Bratislava : Tatran, 1990.
- MARČOK, Viliam: *O ľudovej próze*. Bratislava : Mladé letá, 1980.
- PROPP, Vladimír Jakovlevič: *Morfologie pohádky a jiné studie*. Praha : H & H, 1999.
- UTHER, Hans: *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Part 1. Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales and Realistic Tales with an Introduction*. Turku : Academia scientiarum Fennica, 2014.

Mgr. Nikola Danišová, PhD.
 Ústav literárnej a umeleckej
 komunikácie – Oddelenie
 semiotických štúdií
 Filozofická fakulta Univerzity
 Konštantína Filozofa v Nitre
 Štefánikova 67
 949 74 Nitra
 Slovenská republika
 e-mail: nikol.danisova@gmail.com